

*Ханстантинов Віталій Олександрович,
доктор політичних наук,
завідувач кафедри економічної теорії і суспільних наук
Миколаївського національного аграрного університету*

СВОБОДА ЯК ПРОБЛЕМА ВІТЧИЗНЯНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ

Охарактеризовано феномен свободи. Визначено причини, що ускладнюють її опанування політичною елітою України у сучасних умовах. Запропоновано шляхи виходу з цієї ситуації.

Ключові слова: *свобода, політична еліта, ментальність, політичний міф, громадянське суспільство, демократизація.*

Проблема свободи належить до числа фундаментальних та одвічних в історичному досвіді людства. З одного боку, суспільний прогрес власне й уможлиблюється завдяки розширенню меж свободи людини і постає як поступове розгортання її потенційних здатностей. Але, з іншого боку, з ускладненням суспільного життя, з появою все нових викликів опанування свободою і послуговування її благами проблематизує людське буття. Остання обставина має безпосередній стосунок до діяльності політичної еліти – консолідованої соціальної спільноти, яка «виступає суб'єктом підготовки найважливіших стратегічних рішень у сфері політики і яка володіє необхідним для цього ресурсним потенціалом... особливими соціальними, психологічними й політичними якостями» [1, с. 11].

Різні аспекти, пов'язані з вивченням феномену політичної еліти України, представлено у працях багатьох відомих вчених, таких як А. Аслунд, О. Бабкіна, І. Варзар, М. Головатий, В. Горбатенко, Л. Кочубей, М. Михальченко, О. Новакова, А. Пахарев, Ф. Рудич, С. Телешун, Ю. Шайгородський, В. Якушик та ін. Віддаючи належне їхнім напрацюванням, відмітимо, однак, що недостатньо уваги приділено дослідженню причин низької на цей час її соціоконструктивної творчості. Мета статті полягає у тому, аби визначити найбільш суттєві з них, а також сформулювати деякі положення щодо виходу з цієї ситуації.

Свобода, за визначення філософів, фіксує можливість діяльності і поведінки суб'єкта в умовах відсутності зовнішнього щодо нього цілепокладання. В історичному контексті європейської культури, особливо у зв'язку з відносинами влади, свобода артикулюється як свобода волі, тобто, здатність до самовизначення у своїх діях [2, с. 880 – 881]. Беручи в якості робочого дане визначення, підкреслимо, що свобода є не лише виразом людської сутності, але й продуктом розвитку суспільного стану індивіда. І в такому сенсі виокремлюються два її політичні значення, які І. Берлін йменує негативною і позитивною свободою. Перше поняття вказує на можливість суб'єкта діяти вільно **від** будь-якого зовнішнього тиску, а друге – діяти **в ім'я** або **заради** чогось [3]. Конотація негативної свободи у політичному плані пов'язується, у першу чергу, з ідеєю боротьби за незалежність, в той час як позитивної свободи – з ідеєю повсякденної, у тому числі і рутинної роботи з розбудови держави та з досягненням успіхів у конкуренції на світовій арені.

Феномен свободи ретельно досліджено в політичній філософії лібералізму. Відпочатково свобода розумілась переважно як **свобода від** - абсолютизму, сваволі держави і дій невідконтрольної влади, від довільного втручання церкви у приватні справи індивіда. Згодом, по мірі утвердження буржуазних відносин, мислителі звернулись до унікальної соціоконструктивної ролі **свободи для** як неодмінної умови гуманізації і демократизації суспільно-політичного життя, унікального джерела багатоманітності й

чинника прогресу та подолання відчуження людини шляхом створення сприятливих засад для побудови більш досконалого суспільства.

Не викликає сумніву, що рушійною суспільно-політичною силою, яка надає імпульс руху народу до свободи, виступає його політична еліта. В цьому полягає її покликання та цим виправдовується її лідируюче місце у суспільстві. Саме вона має запропонувати суспільству стратегічну програму розвитку. Підтриману загалом програму вона повинна оформити у вигляді відповідної політичної ідеології – специфічної галузі соціального знання, способу групового усвідомлення та перетворення політичної реальності, ідеологічного стимулу політичної активності [4, с.186]. Така ідеологія має бути співзвучною з національною ідеєю.

Підкреслимо, що упродовж всіх 90-х років минулого століття у вітчизняному політикумі домінував дискурс *свободи від*, коли увага еліти головним чином зосереджувалась на мобілізації зусиль задля забезпечення засад незалежності – формуванні державності шляхом дистанціювання від комуністичного минулого, відмежування від ідеології тоталітаризму та від її носіїв, від російсько-радянської ідентичності, що відбувалось, однак, переважно в дусі негативного твердження «Україна – не Росія».

І лише згодом в діях політичної еліти поступово почали заявляти про себе деякі конструктивно-позитивні експлікації *свободи для* – приміром, у зв'язку з модернізацією країни та просуванням її курсом європейської інтеграції. Однак, як засвідчили драматичні полії останнього часу, зроблених кроків виявилось замало. І до того ж, більшість з них були скоріше віртуальними, аніж наповненими реальним змістом. Як наслідок цього наше суспільство все ще перебуває на тому етапі, головним акцентом порядку денного політики якого є вимоги *свободи від* – корупції, екстремістів, сепаратистів, зрадників і т.п. У той же час майбутнє України як демократичної, правової, модернізованої держави, що сповідує захист прав, свобод і гідність людини як найважливішу цінність, обмежується доволі розмитим образом «європейськості», до якої вона прагне. А якщо додати до цього численні дії, ініційовані не формальними політичними лідерами, а протестувальниками в ім'я або під гаслом «революційної необхідності», на наслідки яких еліта змушена була лише згодом, за фактом, реагувати своєю підтримкою або оцінкою того, що сталося, то стає очевидним брак опанування нею саме позитивно-конструктивним потенціалом, що несе з собою свобода.

Постає питання, чому для вітчизняної правлячої еліти позитивна свобода є проблемою, на вирішення якої нею досі ще не знайдено адекватної відповіді? Окрім того очевидного пояснення, що свобода як така передбачає вибір, а той несе з собою моральні сумніви, вагання, переживання відповідальності, що властиве кожній нормальній людині, також вкажемо ще на такі важливі причини.

Виходимо з того, що спосіб, у який соціальний суб'єкт послуговується благами свободи, залежить від якісного стану самого суб'єкта. У численних наукових публікаціях, присвячених українській еліті, неодноразово підкреслювалось, що за своїм походженням вона є строкатою, за побудовою - кланово-олігархічною, за принципом функціонування - патримоніально-кліенталістською. На всіх рівнях своєї організації вона постає як система взаємних залежностей, якими політичні актори пов'язані знизу і догори, що власне й робить кожного з них доволі несамостійним в ініціюванні та в реалізації тих чи інших дій. Крім того, вони часто поєднані різнобічними сусідськими, сімейно-родинними, дружніми, земляцькими та іншими неформальними стосунками, цементуючим началом котрих виступає саме дотримання уніфікованих поглядів, оцінок і навіть смаків.

Як одну з ознак узвичаєної темпоральної умовності у політичних переконаннях і позиціях широкого кола представників еліти як у центрі (у депутатському складі Верховної Ради, апаратах міністерств і відомств), так і регіонального та місцевого рівнів, є поширена соціальна мімікрія, з допомогою якої маскується й підміняється на кон'юнктуру риторичну інноваційність мислення та діяльності. Таке звичне для нашого

політикуму партійне «перефарбування» по суті є жертвуванням свободою в обмін на збереження місця у пільговій системі споживання різноманітних суспільних ресурсів.

Провідні політичні партії, створювані та фінансовані кланово-олігархічними групами, також не є об'єднаннями односторонців, в яких би панували справжні демократичні свободи і в яких шляхом узагальнення внутрішньопартійних дискусій з тих чи інших злободенних проблем регулярно розроблялися б креативні напрацювання з подальшою трансляцією їх у політичну систему.

Другою причиною того, що послуговування свободою політичною елітою постає перед нею як серйозна проблема, є вплив ментально-культурного чинника. Варто зазначити, що еліта є віддзеркаленням самого ества народу, особливостей його психотипу, соціокультурного світу. Через тривале порубіжне буття українців в їх соціоісторичному досвіді, як пише М. Юрій, сформувалась маргіналізована психіка, наслідком якої є егоїзм вітчизняної еліти, представники якої, насамперед, дбають про вузько груповий, локальний, поточний інтерес, а не про далеку, але невизначену перспективну мету державотворення [5, с. 298]. Тому, як свідчить досвід, соціальним реформам у нас властиві половинчастість, непослідовність, незавершеність, в чому, як справедливо наголошує І. Варзар, відбивається прямолінійна детермінація: який народ - така еліта, такі й запроваджувані нею соціальні реформи [6, с. 26].

Гальмуючий чинник послуговування свободою – це індивідуалізм як риса психотипу народу, що на практиці іноді обертається недооцінкою ролі держави як сили повсякденного упорядкування соціального життя та неповним усвідомленням потреби підкорюватися йому з боку громадян. Усілякі форми протестної самоорганізації тяжіють до вічевого способу інституціоналізації та функціонування, за умов чого індивідуальне ініціативне рішення «згори» загалом не вітається, або, принаймні, має бути, скоординовано з думкою загалу. Така практика обцинної демократії не лише значно звужує для провідних гравців поле політичного маневрування та пошуку компромісів з опонентами, але й через інерційність мислення має сковувати руки провідним акторам для запровадження у політичний процес елементів нового, потрібних життю, але нестандартних за суттю підходів і рішень.

Крім того, властиві Україні регіональні ментальності унаслідок крайньої політизації «набувають характеру дещо відірваної від реальності, міфологізованої «національної стурбованості», адже ядром місцевих ментальностей або «регіональних самосвідомостей» саме і є питання: «Хто є справжнім українцем?» [7, с. 6] Елітарії – носії цих ментальних особливостей часто-густо не здатні піднятися над звичними, але надто обмеженими рамками власного духовного досвіду уявленнями, переконаннями, ціннісними орієнтаціями. Звідси, приміром, виникає прикра практика нав'язування пантеону регіональних героїв та ціннісних координат історичної пам'яті в якості обов'язкових загальнонаціональних. Як зазначає Л. Нагорна, політичні маніпуляції з історичною свідомістю, що передбачає домінування небезпечної однозначності у творенні ідентифікаційних стратегій – позитивне «своє», різко відокремлене від негативного і навіть ворожого «чужого», «неминуче призводить до викривлення логіки історичного процесу, соціальних орієнтирів і зрештою до нагромадження потенціалу агресії і ненависті» [8, с. 173].

Ще однією причиною неефективності еліти є, на думку Ф. Рудича, відсутність в неї потреби брати до уваги інтереси суспільства, що зумовлювалося б або моральними засадами еліти, або діючими механізмами її політичної відповідальності [9, с. 9]. Причини цього ми пов'язуємо не в останню чергу з низьким рівнем зрілості інститутів демократії в Україні, з особливостями політичної культури українців, з браком відкритої конкуренції вільних еліт. Щодо останнього, то слід пам'ятати, що «конкуренція еліт в економічній і соціальній сферах унеможливорює створення єдиної пануючої керівної групи і робить реальною підзвітність еліт масам, посилює демократичний процес» [10, с. 5]. А це розгортає ступені свободи для соціально-політичної творчості.

Не можна не пригадати і таку перешкоду, яка заважає опануванню елітою соціоконструктивним ресурсом позитивної свободи, як традиційна для українського правлячого класу орієнтація на зарубіжних покровителів, що знижує рівень його власної ініціативи, рішучості, самостійності і водночас сприяє трансформації енергії у річище словесних баталій. Як образно свого часу висловився В. Ющенко, «ми українці – досвідчені просителі чужої ласки по чужих столицях»[11, с. 4].

Надзвичайно потужний чинник гальмування розгортання творчого потенціалу свободи – це наявність у вітчизняному суспільстві міфологічного общинного мислення, носіями якого є, в тому числі, і представники еліти. Стосовно політичної практики вплив цього мислення проявляється у тому, що суспільство як об'єкт політики переважно мислиться як деяка ідеальна, бажана модель, а не як реальний феномен у всій його внутрішній суперечливості, недосконалої, з несхожими природними сегментами.

У лоні міфологічного мислення сформувалася холістська політична парадигма з етикоцентризмом і з нехтуванням інтересу окремого індивіда в ім'я Блага Цілого. Ідея зверхності Цілого як основи життя згодом знайшла концептуалізацію в соціальних утопіях[12, с. 6], а також у політичних теоріях і практиках, які виправдовують пріоритетність групової належності індивіда (етнічної, конфесійної, політичної тощо) для його ідентифікації та подальшого врахування цього факту на практиці. Мислення і практика в цій парадигмі істотно обмежують прояви індивідуальної творчої ініціативи.

Якщо розглядати Майдан 2004 і 2014 років як культурний феномен, то можна зафіксувати в ньому втілення багатьох рис міфологізації суспільно-політичного життя – персоніфікацію Абсолютного Зла, зіткнення сил Добра і Зла і перемогу Героя [-ів] над ним, освячені кров'ю жертви задля цієї перемоги, переживання утопічної Єдності, коли всі бар'єри між людьми здаються подоланими та будь-яка соціальна ієрархія – відсутньою, есхатологічне відчуття «Золотого віку», що настане, тощо [13, с. 20].

Уважний аналіз виступів та вчинків деяких представників політичної еліти дозволяє дійти висновку, що не лише рядові учасники, але й вони також діяли емоційно-ірраціонально, під суттєвим впливом віри в міфологеми, поширювані в тому числі і засобами масової інформації. Однак, зазначимо, що на відміну від тисяч протестувальників, які збиралися на Майдані, представники еліти мали б проявляти раціонально-прагматичний підхід, окреслювати для мас межі політично можливого (адже політика – мистецтво можливого), соціально доцільного, морально виправданого.

Ще однією перешкодою на шляху до опанування свободою є пов'язане з міфологічним мисленням сакралізоване сприйняття влади і відповідно – очікування від неї надто швидких позитивних зрушень. Ця нетерплячість обертається тим, що черговий переможець на президентських виборах вже на першому році своєї каденції втрачає солідну підтримку електорату і часто не може послідовно втілювати довготермінові стратегії, оскільки вимушений думати про власний рейтинг в контексті наступних виборів. Крім того, міфологічне мислення сприяє популізму в політиці, коли соціоконструктивний зміст реальної політики підміняється словесними обіцянками, заграваннями з людьми тощо. Популізм особливо обмежує свободу для тих дій у політиці, які постають як невідкладні, але запровадження котрих несе з собою репутаційні витрати. Через побоювання давно назрілих реформ ті постійно відкладаються, що робить подальшу реалізацію їх більш болісною для населення.

Нарешті, проблематизує свободу для еліти стан та динаміка вітчизняного громадянського суспільства. Його соціальна основа – середній клас в Україні становить лише 2,6 % громадян [14, с. 36], що фактично виключає можливість для нього бути основним рушієм демократичних перетворень у країні, а саме громадянське суспільство – конструктивним партнером держави. Крім того, у складі громадянського суспільства активно позиціонує себе певне коло пасіонаріїв, голосно підтримуваних мас-медіа, які запровадили практику говорити і діяти від імені всього суспільства і які іноді фактично диктують і еліті, і владі патерни мислення та схеми рішень. Ясна річ, що такі форми

активності позбавляють політико-управлінську діяльність елітаріїв необхідної природної варіативності.

Отже, проблема опанування елітою свободи постає як одна з ключових для успіху модернізації України, що передбачає таке. По-перше, саме еліта, опираючись на різноманітні ресурси, здатна швидко мобілізувати громадянське суспільство. Для цього вона має позиціонувати себе як автономну і легітимну силу. Така легітимність не отримується суто формальними процедурами, а базується на народній довірі, на здатності очолити процес демократизації, очищення від кланово-олігархічних, патримоніалістських вкраплень в системі політичної організації вітчизняного суспільства.

По-друге, в своїй діяльності еліта має максимізувати раціональне начало, адже лише за умови його дотримання політичні конкуренти здатні порозумітися і дійти згоди. Пояснення цього ми знаходимо в розробленій Г. Саймоном концепції «задоволеності» (*satisficing*) рішенням. Істотним тут є поняття «процедурної раціональності», коли увага переключається з результатів дії на процедурний бік, внаслідок чого людиною рухає не максимізація якоїсь величини, а досягнення певного рівня, який вважається задовольняючим її [15, с. 92]. Така процедурна раціональність значно збільшить кількість ступенів послуговування свободою, адже розширить простір для формулювання аргументативних підстав запропонованих політичних кроків кожної із сторін, для сприйняття заперечень, зауважень і побажань з боку опонентів і тим самим кількісно і якісно полегшить процес вибору оптимального варіанту політичного курсу.

По-третє, необхідна дієва система рекрутування еліти на принципах відкритості, доступності, змагальності, залежності кар'єрного просування від широкого кола електорату, чим можуть бути створені передумови для більш самостійної політичної позиції і діяльності всіх елітаріїв.

По-четверте, не обійтись у цій справі і без розділення відносин влади і власності, демонополізації та децентралізації влади, без надання органам регіональної влади та місцевого самоврядування цілого ряду повноважень на принципах субсидіарності, що сприятиме їх більшій незалежності від центру і прояву ними такого підходу до конкретних регіонально-місцевих проблем, який би враховував їх специфіку і стимулював до творчих ідей і рішень.

По-п'яте, слід всіма політико-правовими, ідеологічними, виховними засобами забезпечувати свободу як основи духовної автономії кожного громадянина, реалізацію основоположних прав людини. Формалізованим простором для маніфестації плюральних очікувань і потреб виступає громадянське суспільство. Відносини з державою мають базуватися на взаємній довірі і партнерській співпраці, а власне процес діалогу між ними повинен бути джерелом продукування та зміцнення режиму свободи у функціонуванні всіх акторів, долучених до політико-управлінських повноважень.

Необхідною передумовою успіху на цьому шляху є перебудова внутрішньополітичного життя в Україні за принципом *inclusive-democracy* - демократії включеності, яка передбачає набагато ширше включення у процес прийняття рішень і задоволення інтересів різних груп населення, які мають специфічні культурні, світоглядні, ціннісні орієнтації [16, с.16]. Політична еліта, стикаючись з плюральністю потреб і розмаїттям викликів суспільного життя, фактично буде вимушена, аби залишитися на своєму лідируючому місці, думати і діяти більш різнобічно, плідно, приділяти належну увагу саме соціоконструктивному змісту всіх складових своєї діяльності.

У підсумку зазначимо, що з огляду на глобальні тенденції демократизації, зростання ролі вільної особистості як рушійної сили інноваційного розвитку та в умовах безперешкодної циркуляції ідей і оцінок стосовно влади та її ефективності суттєво актуалізується необхідність для політичної еліти діяти і транспарентно, і результативно, і творчо. Опанування свободою мислення і дії постає сьогодні як одна з новітніх форм легітимності. Особливої підтримки творчо, конструктивно діюча еліта може одержати від молоді, а також тих, хто належить (за визначення Ф. Флоріди) до «креативного класу» -

рушійної сили розвитку інформаційного суспільства. Україні для реалізації цього потрібні подальша модернізація політичної системи, громадянського суспільства, вдосконалення інституту прав і свобод людини, якісні зрушення у рекрутуванні еліти та у механізмі її підзвітності перед населенням, суттєві зміни у стилі політичної діяльності еліти та в характері взаємин між різними її сегментами, протидія маніпуляціям з масовою свідомістю, що експлуатують і поширюють політичні міфи, негативні стереотипи, популістські гасла.

Література :

1. Кочубей Л. Теорія еліт: зарубіжний досвід для України/ Л. Кочубей//Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — Київ ; Миколаїв, 2008. — Вип.14. — С. 10 — 18.
2. Новейший философский словарь. — 3-е изд. — Мн. : Книжный Дом, 2003. — 1280 с.
3. Берлін І. Дві концепції свободи / І. Берлін // Сучасна політична філософія : Антологія / [Пер. зангл. – упоряд. Я. Кіш]. — К. : Основи, 1998. — С. 56 — 113.
4. Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи/ М. І. Михальченко. — Дрогобич: ВФ «Відродження», 2004. — 488 с.
5. Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України / М. Ф. Юрій. — К. : Кондор, 2004. — 738 с.
6. Варзар И. Диалогия «революция – реформа» в теоретико-историологических рефлексиях текущих украинских реалий/ И. Варзар// Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 22. — К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2014. Спецвипуск. — С. 15 — 29.
7. Бойченко І. Міфологія давніх слов'ян – історичне тло українського духовного життя/ І. Бойченко// Духовне життя українського суспільства: теоретико-методологічні та онтологічні проблеми розвитку. Кн. перша. — Київ, Дрогобич : Інформаційно-видавничий відділ ДДПУ ім. Івана Франка, 2009. — С. 4 — 77.
8. Нагорна Л.П. Исторична культура: концепт, інформаційний ресурс, рефлексивний потенціал / Л.П. Нагорна. — К. : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. — 382 с.
9. Рудич Ф. Політичний клас в сучасній Україні: методологічний контекст/ Ф. Рудич//Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — Київ, Миколаїв : Вид-во «Український центр політичного менеджменту», 2009. — Вип.16. — С. 5 — 14.
10. Щедрова Г.П. Конкурентна сутність політичної взаємодії еліт у демократичному суспільстві/ Г.П. Щедрова// Модернізація політичної системи сучасної України : стан та перспективи розвитку: [зб.наук.пр.] /Ред.кол. Г.П. Щедрова – голова. — Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2013. — С. 4 — 6.
11. «Мы – украинцы – опытные просители чужой ласки по чужим столицам»// Факты. — 2009. — 11 марта.
12. Шайгородський Ю. Політика як інституційна форма досягнення соціального консенсусу: історико-політична інтерпретація/ Ю. Шайгородський// Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — Київ, Миколаїв : Вид-во «Український центр політичного менеджменту», 2009. — Вип.15. — С. 5 — 15.
13. Андреева О. Місце «української утопії» у формуванні нової української нації/ О. Андреева//Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — Київ, Миколаїв : Вид-во «Український центр політичного менеджменту», 2009. — Вип.15. — С. 15 — 25.
14. Горбатенко В.П. Умови і перспективи життєздатності громадянського суспільства в Україні/ В.П. Горбатенко// Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 22. — К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2014. Спецвипуск. — С. 34 — 39.

15. Голыгин Е.Н. Когнитивный подход к анализу практики политической элиты: идейные истоки и основные принципы / Е. Н. Голыгин // Вестник МГУ. — 2007. — № 6. — С. 89 — 96. — (Сер.12. – Политические науки).

16. Розвиток взаємодії держави і громадянського суспільства в контексті впровадження європейських принципів належного врядування: зб. матеріалів міжнарод.наук.-практ.конф.(12 грудня 2012 р., м. Київ) / упоряд. В.М. Яблонський, О.А. Корнієвський, П.Ф. Вознюк. — К. : НІСД, 2013. — 504 с.

Ханстантинов В.А. Свобода как проблема отечественной политической элиты.

Проанализирован феномен свободы. Определены причины, усложняющие овладение ею политической элитой Украины в современных условиях. Предложены пути выхода из этой ситуации.

Ключевые слова: свобода, политическая элита, ментальность, политический миф, гражданское общество, демократизация.

Khanstantynov V. Freedom as a problem for Ukrainian political elite.

The paper analyzes the phenomenon of freedom. The author defines the main causes, which complicate mastering it by political elite of Ukraine in modern conditions. The ways out of this situation are proposed.

Keywords: freedom, the political elite, mentality, political myth, civil society, democratization.